

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Mayer Edina Zsuzsanna

A BUDAKESZI NÉMET NYELVJÁRÁS NÉHÁNY
MORFOSZINTAKTIKAI JELENSÉGE

A doktori értekezés tézisei

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Vezetője: **Dr. É. Kiss Katalin DSc.**
egyetemi tanár, akadémikus

Magyar Nyelvészeti Műhely

Témavezető: Dr. Gerstner Károly

Budapest

2016

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A magyarországi német nyelvjárások jelentősen eltérnek a német standard nyelvtől, mind megjelenésükben, mind szabályrendszerükben. Ezen német nyelvjárások vizsgálatát túlnyomórészt a fonetikai, lexikológiai kutatások jellemzik. Számos szociolingvisztikai elemzésről szóló monográfia jelent meg, ezek általában a nyelvhasználatot, a nyelvi cserefolyamatokat és a magyarországi németiség az identitását mutatják be. Bár történtek a szintaxis területén kutatások, mint például: SCHLEGEL (1939), WILD (1994, 2003, 2011) és MÁRKUS (2014), számuk továbbra is csekély.

A budakeszi nyelvjárást is kutatták már korábban, 1929-ben készült el ESZTERLE M. Edit *A budakeszi német nyelvjárás hangtana*, és 1941-ben FOLLATH Ferenc *Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban* című monográfiája, ezek azonban mélyebb összefüggéseket nem tárnak fel.

A budakeszi német nyelvjárás más környékbeli német nyelvjárásokhoz, hasonlóan, keleti dunai bajor nyelvjárás. A budakeszi nyelvjárásban jelentős eltéréseket tapasztalhatunk a standard nyelvhez képest a határozott és határozatlan névelők alaki megjelenésében, használatában, a birtokviszony kifejezésében és az előljárószavak használatában. A hazai nyelvjáráskutatásban ezeket a jelenségeket még nem kutatták. Értekezésem ezt az űrt pótolná.

2. Az értekezés célja és a kutatás módszerei

Értekezésem fő célja a budakeszi német nyelvjárás határozott és határozatlan névelőinek, a nyelvtani eseteknek, az előljárószók összefüggéseinek vizsgálata, valamint ezek standard nyelvi jelenségektől való eltéréseinek bemutatása és értelmezése.

Adatközlőim a város legidősebb német anyanyelvű lakosai közül kerültek ki, ez kilenc elérhető személyt jelentett. A legidősebb adatközlő a felvételek idején egy 97 éves asztalosmester volt, a legfiatalabb egy 79 éves gyári tekerceselő. A kilenc személyből 7 személy adataira támaszkodtam az ő nyelvjárási kompetenciájuk jó alapot szolgált az elemzéshez. Közülük időközben hárman már eltávoztak.

Kutatásom alapját egyrészt BONOMI Jenő etnográfus 1935–1937 között rögzített írásos lejegyzései, másrészt saját készítésű hangfelvételeim képezik, melyek életrajzi beszámolók a világháború idejéről, népszokásokról és napi tevékenységekről. Az interjúkat kérdéssorok lekérdezésekkel egészítettem ki, célirányosan magyar nyelven megfogalmazott mondatokkal. A meghallgatott hanganyagot írásban is rögzítettem.

A budakeszi német nyelvjárás középbajor alapú nyelvjárás, ezért a kutatásaimhoz a leírásban a rendelkezésre álló bajor nyelvtanok, mint MERKLE (1996) *Bairische*

Grammatik és ZEHETNER (1985) Das bairische Dialektbuch támaszkodtam. A nyelvtörténeti háttér tisztázására elsősorban PAUL (1998) Mittelhochdeutsche Grammatik és REICHMANN/WEGERA (1993) Frühneuhochdeutsche Grammatik című nyelvtörténeti munkái voltak segítségemre.

3. Eredmények

3.1. A határozott névelők rendszere

A budakeszi német nyelvjárás határozott névelőit EISENBERG (2006) és DUDEN (2009) alapján rendszereztem. A budakeszi határozott névelők rendszere eltér a standard nyelv rendszerétől.

1 Az eltéréseket a bajor nyelvjárás rendszerében megfigyelhető eltérésekkel magyarázhatjuk:

a) A legnagyobb különbség a többes szám paradigmáinál látható, ahol mindegyik esetben ugyanaz a jelölt *ti* (die) alak fordul elő. A hímnem akkuzatívuszi és datívuszi esete egybeolvad. A nőnem és a semlegesnem nominatívuszi és akkuzatívuszi esetei olvadnak egybe. A dialektus megengedi azonban az asszimiláció útján létrejött *-m* végződést a hímnem akkuzatívuszi és datívuszi, valamint a semlegesnem datívuszi esetében. Ez a jelenség a Németországban beszélt bajor nyelvjárásokban is megtalálható.

b) A határozott névelők a hímnem alanyeset és a teljes nőnemű és többes számú paradigmák kivételével a teljes alak mellett rendelkeznek egy gyenge alakkal is, melyekről NÜBLING (1993, 1998 és 2006) cikkeire támaszkodva megállapítottam, hogy feltehetőleg a kliticzálódás folyamán grammatikalizálódott alakokból kiszakadva alakultak ki. A gyenge alakok állhatnak önállóan és kötött formában is.

2. A határozott névelők funkcióit tekintve azonosítási funkcióiban minimális eltérést tapasztalhatunk a standard nyelvhez képest. Az általánosításnál: a dialektusban az elvont fogalmak esetében nem létezik a névelő nélküli egyes számmal történő általánosítás. A névelők használatában az *olli* (alle) determináns használata eltér a standard nyelvi használatától. A személyneveket minden esetben határozott névelővel együtt használja a dialektus.

3. A budakeszi német nyelvjárásra is jellemző a bajor nyelvjárások névelőváltása, általában a hímnemű főnevek javára.

Általában véve a budakeszi német nyelvjárás a bajor nyelvjárásokra jellemző tulajdonságokat mutatja a határozott névelők kapcsán.

4.2 A határozatlan névelők rendszere

Ebben a fejezetben a határozatlan névelők standard nyelvi alakjainak rövid történeti áttekintése után bemutattam a budakeszi német nyelvjárás határozatlan névelőinek rendszerét, és a következőket állapítottam meg.

1. A BNNY határozatlan névelőjének rendszere alakjait tekintve jelentősen eltér a standard alakoktól. A határozatlan névelőknek két alakja fordul elő a jelöletlen *a* és a jelölt *an*. A standard alakoktól való eltérés okai lehetnek:

- a) a nyelvtörténeti változások során bizonyos formák megrekedtek (például mindhárom nem alanyesete megegyezik)
- b) fonetikai okokból a jelöletlen *a* alak után nem állhat magánhangzó, ezért a két magánhangzó közé betoldódik egy *n* hangzó, ezáltal egy *an* alakot kapunk, ami egybevág a jelölt alakokkal;

2. A rendszer funkcióit tekintve általában követi a standard szabályokat; a mai standard német nyelvtől való eltérés helyenként lehetséges:

- a) a határozatlan névelők más determinánsokkal való kombinálódása a BNNY-ban korlátozott, a *manch-* és *welch-* alakokkal való kombinálódásra nem találtam példát;
- b) az *irgend-* alakot a nyelvjárás nem ismeri, helyette az átvett *akár* szó jelenik meg
- c) a BNNY a mai standard nyelvvel ellentétben az anyagneveknél nem csupán az adag vagy fajta megnevezésénél engedélyezi a határozatlan névelő alkalmazását, hanem az minden esetben jelen van;
- d) a kopula szerepet betöltő igék mellett a standard nyelvvel ellentétben mindig szerepel a határozatlan névelő;
- e) elvont fogalmak esetében a standard nyelvvel szemben a BNNY-ban szerepelnek a határozatlan névelők;
- f) a standard nyelvvel ellentétben a hímnemű mértékegységek mellett az *a* 'egy' tőszámnévként alkalmazott határozatlan névelő nem kerül tárgyesetbe;

3. A BNNY határozatlan névelői alakjaiban jelentősen eltérnek a budakeszi határozott névelők alakjaitól, csak a datívuszi esetben található hasonlóság

A BNNY a határozatlan névelők alakjaiban is tükrözi a bajor nyelvjárások jellegzetességeit.

Az eddig áttekintett jelenségek során megfigyelhetők a határozott és határozatlan névelőkkel kifejezett nyelvtani esetek alakulása, melyek a birtokos esetet kivéve megegyeznek a standard nyelv eseteivel.

4.3. A részeshatározóval kifejezett birtokviszony RKB

Ebben a fejezetben a részeshatározós főnévvel kifejezett birtokviszonyról értekezem. A standard nyelvtől eltérően az informális nyelvhasználatban megjelenik az RKB jelensége. Megkülönböztethetünk külső és belső birtokos szerkezeteket egymástól.

A németben előforduló külső birtokos szerkezeteket három csoportba osztottam. Az A) csoportba soroltam azokat a szerkezeteket, melyek igéi megengednek érintett (malefaktív/benefaktív) szerepű vonzatot vagy szabad határozót. Megállapítottam, hogy ennél a szerkezetnél a belső birtokos szerkezettel ellentétben az indirekt tárgy (amely kötelező vonzat) vagy a részeshatározó (amely szabad határozó) és a tárgyesetben álló birtokszó nem alkotnak egy egységet. A szerkezetnek kétfajta olvasata is van, egy érintettséget kifejező birtokos értelmezés nélküli és egy birtokosi értelmezésű. A birtokosi olvasat csak akkor jön létre, ha az indirekt tárgy [+élő] jegyet visel, és azt a birtokos helyén generáltuk. A részeshatározós elem innen mozog a datívuszi pozícióba. A szabad határozók esetében a datívuszi összetevőt nem a birtokos helyén generáljuk, hanem mindig a malefaktív/benefaktív pozícióban és a birtokos helyén lévő üres kategóriával koindexáljuk a birtokos olvasat létrejöttéhez. Ezeknél is feltétel az [+élő] jegy.

A B) csoportba olyan szerkezeteket soroltam, ahol a birtokszó elidegeníthetetlen birtokot jelöl. A datívuszi összetevőt ennél a csoportnál mindig a birtokos helyén generáljuk, amelynek itt is [+élő] jegyet kell hordoznia. A C) csoport szerkezetei az A) csoporttal rokon szerkezetek, formailag egybeesnek egy délnémet területen használt belső birtokos szerkezettel. Az A) csoporttól abban különbözik, hogy a birtokos helyén generált datívuszi összetevő a *sein* birtokos névmás jelenléte miatt nem mozgatás, hanem a *sein* névmással való koindexálás útján jut esethez.

A ditranzitív igéknél fellépő két olvasatot (az érintettség olvasata és a birtokos olvasat) LEE-SCHOENFELD (2006: 127) szerkezeti ábrája segítségével vezettem le.

A javasolt szerkezetek a következőképpen adtak választ a fenti kérdésekre:

1. Birtokos olvasat csak akkor jön létre, ha az indirekt tárgy a birtokos helyén generálódik, és innen emelkedik fel az érintettség tematikus szerepének eléréséhez a malefaktív/benefaktív DP-be. Ha eredetileg ez a birtokos hely nem volt betöltve, akkor nem is jön létre a birtokos olvasat, akkor csak a benefaktív/malefaktív olvasat lesz jelen.
2. Szabad határozók esetén a mozgatás nem lehetséges, ezért itt a malefaktív/benefaktív pozícióban generált datívuszi összetevőt a birtokos helyén egy üres kategóriával koindexáljuk a birtokosi olvasat létrejöttéhez. Ha nem áll fenn a birtokosi olvasat, értelemszerűen a

koindexálás sincs jelen. Az elidegeníthetetlen birtokot jelölő főnevek esetében viszont a datívuszi összetevőt mindig a birtokos helyén generáljuk, ami az eset megszerzésére a malefaktív/benefaktív pozícióba mozog.

3. A kötelező vonzatok esetében a birtokos helyén generált indirekt tárgy nem kap esetet, ezért kell egy olyan helyre mozognia, ahol ez megtörténhet. A birtokos helyén a birtokszó egy inherensen birtokos tematikus szerepet oszt ki az eset nélküli főnévi kifejezésnek. Az eset eléréséhez csakis a malefaktív/benefaktív pozícióba mozoghat fel a datívuszi összetevő, ahol az érintett szerep kerül kiosztásra, ily módon az igétől és a birtokszótól egyaránt kap tematikus szerepet.

4. A szabad határozók esetében a malefaktív/benefaktív tematikus szerepet nem az ige osztja ki. A datívuszi rag maga hordozhat ilyen szerepet. Felmerülhet a kérdés, miért generáljuk a datívuszi összetevőt egy olyan helyen, ahol nem kap esetet. Erre az a lehetséges válasz, hogy a mélyszerkezetben csak a tematikus kívánalmakat elégítik ki, esetleg olyan helyen, ahol nincs eset. Ily módon előfordulhat, hogy a datívuszi összetevő olyan helyen generálódik, ahol tematikus szerepet ugyan kap, esetet viszont nem.

5. Az érintettség csak élő személyek esetében lehetséges, ezzel azt is magyarázhatjuk, miért kell élőnek lennie a részes határozónak a birtokos olvasat eléréséhez.

6. A forrás és experiens tematikus szerepet kiosztó igék esetében amennyiben [+élő] jegyű a datívuszi összetevő, akkor értelmezhető érintettként (malefaktív/benefaktívként) is. Az érintett lehet birtokos is. Ha a birtokos helyén generált datívuszi összetevő az érintett pozícióba mozog, birtokos olvasatú lesz. A birtokos olvasat a célpont tematikus szerepet kiosztó igéknél nem lehetséges.

7. A szerkezetből az is következik, hogy mivel a birtokos és a birtok nem alkotnak egy mondattani egységet, nem mozgathatók együtt.

A C) csoport szerkezeteit vizsgálva megállapítottam:

1. A külső birtokos szerkezetek mellett létezik egy olyan változat, amely a délnémet területen belső birtokos szerkezetként használatos. Ezekben a belső birtokos szerkezetekben (a külső birtokossal ellentétben) a részeshatározós esetben álló főnév egy egységet alkot a szerkezet másik nem részeshatározós esetben álló főnévi kifejezésével, mely nem csupán tárgyeesetben álló főnév lehet.

2. A délnémet variánsokban előforduló RKB szerkezeteiben, melyek belső birtokos szerkezetek (a külső birtokossal szemben), nem kötelező az élő jegy.

A BNNY RKB szerkezeteit megvizsgálva ZIFONUN (2003: 98-100) rendszerezése alapján a következőket állapítottam meg:

1. A BNNY felmutatja a fent említett délnémet sajátosságokat, mint részeshatározós kifejezés és a hozzá kapcsolódó főnévi kifejezés egysége
2. Az élő jegy itt sem kötelező.
3. A ZIFONUN által felállított csoportoktól a következő eltéréseket találtam:
 - a) a datívuszi elem határozatlan névelővel vagy tagadószóval kifejezett főnév szerkezet igen ritka a nyelvjárásban.
 - b) a datívuszi elem mennyiségjelzővel ellátott főnév szerkezet is ritkán alkalmazható
 - c) a datívuszi elem névmás
Ez a csoport bizonyult egyedül problémásnak. A névmások többségében a szerkezet megvalósítható, ám az általános alany és tagadó névmások esetében nem látszik a szerkezet kivitelezhetőnek.
 - d) személyes névmással bővített főnevek esetében kizárólag az egyes szám harmadik személyű alakok esetében valósítható meg az RKB.
 - e) A *wo* partikula megjelenése ZIFONUN (2003: 101) megállapításával ellentétben nem a birtokos névmás megjelenését blokkolja, csupán a birtokos névmás és a vonatkozó névmás együttes megjelenését.

A ZIFONUN által megállapított csoportok néhány kivételtől eltekintve megállják a helyüket a BNNY vizsgálata során is.

4.4. Az előjárószavak

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a BNNY előjárószóinál, bár sok tekintetben tükrözik a standard nyelvi használatot, néhány eltérés tapasztalható:

1. az előjárószók készlete

- a) Az *aus* előjárószó feltehetően többnyire csak kötőszóként vagy posztpozícióként állhat. A *nach* előjárószó ugyan megjelenik, de szerepét több ízben átveszi a *hində* előjárószó.
- b) az *iiwə* előjárószóval csak átvitt értelemben rendelkezik a dialektus. Helyette az *aouwə/ooʷə/owə* (ober) előjárószót alkalmazzák, mely a mai standard nyelvben nem létezik.

2. Az esethasználat szempontjából:

- a) A standard akkuzatívuszi esettel álló előljárószók között a *für* datívuszi esetet követel, az *um* lokális értelemben állhat datívuszi esettel is.
- b) A standard datívuszi esetek közül a *mid/mit* és *zə* előljárószók esetében előfordul egy régebbi akkuzatívuszi használat, igaz csekély mértékben.
- c) A hagyományosan két esettel álló előljárószók a BNNY-ban a direkcionális jelentésben és a lokális jelentésben egyaránt a datívuszi esetet követelik meg. Akkuzatívuszi használat csak az átvitt értelemben használt előljárószók esetében lehetséges.

3. Az előljárószó választás szempontjából

- a) Az akkuzatívuszi esettel álló előljárószók körében a *bis* és a *durch* használata teljesen megegyezik a standard használattal
- b) Az *um* előljárószónak a dialektusban létezik egy kauzatív használata, ami a standard nyelvben előforduló *zu* + infinitív szerkezetek helyettesítésére szolgálhat. Alkalmazható a *für* előljárószó helyett '-ért' (értékmeghatározás) értelemben, ez feltehetően nem magyar hatás.
- c) A *gegen* előljárószó alkalmazható az *um* előljárószó temporális 'körül' értelmében.
- d) A *von* előljárószó a verba dicendi igékkel együtt az *über* helyett áll. Újabb keletű jelenség, hogy a *von* előljárószó a ditranzitív igék malefaktív jelentésű változatainál is megjelenik. Ez magyar hatás.
- e) A *zə* előljárószó megjelenhet a *zu* + infinitívuszi értelemben használt mondatoknál *zu* + infinitívuszi főnévvel együtt. Az előljárószó állhat az *an* előljárószó helyett egy lokális felszín felé való mozgás kifejezésére is (MUHR 2000: 72-73).
- f) A *pei* előljárószó állhat az *an* előljárószó helyett, ha egy pontszerű lokalitással való kapcsolatot fejez ki, melynek a beszélő nem része. Állhat a *zu* előljáró helyett is, ha a pontszerű lokalitással való kapcsolat középpontjában a célpont áll (MUHR 2000: 72).
- g) A *mit/mid* előljárószó ritkán tárgyesettel is állhat. Az előljárószót alkalmazhatjuk az *an* előljárószó helyett, ha függőleges felszínnel hozzuk kapcsolatba (MUHR 2000: 74).
- i) Az *an* és az *af* előljárószó használata felcserélődik a dialektusban. Ennek megfelelően a standard *an* előljárószó helyett gyakran az *af* előljárószó áll vonzatként. Az *af* előljárószó állhat magyar hatásként is a mondatban. Az *af* állhat a *für* '-ra', az *in* '-on' és a *nach* 'felé' jelentésében is.
- j) A *hində* előljárószó állhat a *nach* előljárószó 'utána' jelentésben.
- k) Az *undə* előljárószó temporális jelentésében a standard *während* helyett alkalmazható, ami feltehetően magyar hatás.

m) A *zwischen* előjárószo átvitt értelemezésében 'között' jelentésben alkalmazható, a magyar nyelvhez hasonlóan.

A BNNY-ban tapasztalható eltérések részben a délnémet bajor nyelvárásokhoz való rokonságának, részben a nyelvi kontaktushatásoknak köszönhető. Feltehetőleg az osztrák és a magyar nyelvhasználat is befolyásolja a szabályok alakulását. A két esettel álló előjárószavak esetvesztése is a magyar nyelv kontaktushatásának eredménye.

4.5. A klitikumok

A klitikumok vizsgálata során a következőket figyelhettük meg:

1. A BNNY általában a nyelvjárásokra jellemzően több klitikumot mutat fel, mint a standard nyelv. A klitikumoknak két fajtáját különböztethetjük meg, az egyszerű klitikumokat, amelyek jelentése nem tér el az őket alkotó elemek kliticizálódás előtti jelentésétől, valamint a speciális klitikumokat, amelyek egybeolvadás után nem ugyanazt a jelentést hordozzák, mint a kliticizálódás előtt.

2. A BNNY egyszerű klitikumai elsősorban az igék és személyes névmások között jelenik meg. Léteznek akár többtagú klitikumok is, ahol egész igei komplexumok (alany-állítmány-tárgy) olvadhatnak egybe. A kliticizálódás még mondatbevezetőkkal is megtörténhet.

3. A speciális klitikumok előjárósók és névelők, illetve konjunkciók között jöhetnek létre.

4. A konjunkciók speciális egybeolvadásával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a kliticizálódás feltehetően egy régebbi *tass* konjunkcióval bővített szerkezet egybeolvadása. Ezzel magyarázható, hogy a *weü* és a *tass* konjunkciók nem vesznek részt a folyamatban. A személyes névmások közül a második személyű alakok gyakorisági foka a legnagyobb, ezért ott fordul elő leginkább a kliticizálódás.

5. Az előjárósókkal való kliticizálódás során megfigyelhettük, hogy azt a szonorikusság és gyakorisági tényező is befolyásolhatja, a *für* és *bis*, valamint a *seit*, és *aus* előjárósók esetében nem jellemző a kliticizálódás, mivel az *aus* helyett más előjárósókat használ a dialektus.

6. A BNNY-ban megindult a nőnemű határozott és a határozatlan névelők kliticizálódási folyamata.

7. A határozott névelők kliticizálódási hajlandósága megegyezik a NÜBLING által felállított rendszerrel.

4. Publikációk a témában

Mayer, Edina Zsuzsanna 2012. *Wer hat dem Wächter den Schlüssel weggenommen? – a külső birtokos szerkezetek a németben* In: Gécség Zsuzsanna (szerk) LingDok 11. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai. Jatepress Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 119-139.

Mayer, Edina Zsuzsanna 2013. *Kontaktushatás egy magyarországi német nyelvjárás morfoszintaxisában* In: Agyagási Klára, Hegedűs Attila és É. Kiss Katalin (szerk) Nyelvelmélet és Kontaktológia 2 PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék Piliscsaba PPK BTK 27-42.

Mayer, Edina Zsuzsanna (megjelenés alatt) *tə Rici néni iarə Mau(n)*. A részeshatározós főnévvel kifejezett birtokviszony a budakeszi német nyelvjárásban. In: STUDIA VARIA. Tanulmánykötet, Budapest

5. Előadások

2010. november 19. PINYEK rendezvény:

Dem Mädchen die Haare: A külső birtokos szerkezetek a németben.

**2010. november 30. – december 1. Szegedi Tudományegyetem
Nyelvészdoktoranduszok 14. Országos Konferenciája**

Dem Mädchen die Haare: A külső birtokos szerkezetek a németben

**2012. november 13–14. PPKE BTK, Piliscsaba, Nyelvelmélet és kontaktológia –
Műhelykonferencia: Magyar kontakthatás egy magyarországi német nyelvjárás
szintaxisában.**

2013. november 17. Budakeszi Helytörténeti Szabadegyetem

„A németek betelepítése Magyarországon és Budakeszin.

„A budakeszi nyelvjárás sajátossága.”

2016. február 5. PPKE BTK Budapest Kari Doktori Konferencia

„*tə Rici néni iarə Mau(n)*”

A részeshatározós főnévvel kifejezett birtokviszony a budakeszi német nyelvjárásban